

УДК 330.161:338.2(477)

Брановицький В. В.

ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

МОРАЛЬНІ РИЗИКИ ВЛАДИ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНИЙ ФАКТОР ПЕРЕРОЗПОДІЛУ ВЛАСНОСТІ

У статті розглянуто опортуністичну поведінку представників державної влади; визначено чинники, які впливають на корупцію; розглянуто наслідки в суспільно-економічному житті країни; зроблені висновки та рекомендації.

Досліджено вплив девіантної поведінки на соціально-економічний стан в суспільстві, країні та перерозподіл власності. Досліджено наукову і гносеологічну історію питання. Зроблені висновки, рекомендації протидії та запобіганню опортуністичній поведінці представників органів державної влади. Окреслено перспективи регулювання корупційної діяльності. Розглянуто зміни в системі соціально-економічних відносин в Україні, які супроводжуються інституціоналізацією економіки.

Автором виділено негативні наслідки втрати довіри до органів влади та зростання соціально-економічного напруження для існування самої держави. Автором визначено заходи щодо підвищення антикорупційної політики в Україні.

Ключові слова: опортуністична поведінка, корупція, перерозподіл власності.

Брановицький В.В.

МОРАЛЬНЫЕ РИСКИ ВЛАСТИ КАК ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ФАКТОР ПЕРЕРАСПРЕДЕЛЕНИЯ СОБСТВЕННОСТИ

В статье рассмотрено оппортунистическое поведение представителей государственной власти, определены факторы, влияющие на коррупцию; рассмотрены последствия в общественно-экономической жизни страны; сделаны выводы и рекомендации.

Исследовано влияние девиантного поведения на социально-экономическое положение в обществе, стране и перераспределение собственности. Исследованы научную и гносеологическую историю вопроса. Сделаны выводы, рекомендации противодействия и предотвращения оппортунистическому поведению представителей органов государственной власти. Определены перспективы регулирования коррупционной деятельности. Рассмотрены изменения в системе социально-экономических отношений в Украине, которые сопровождаются институционализацией экономики.

Автором выделены негативные последствия потери доверия к органам власти и рост социально-экономического напряжения для существования самого государства. Автором определены меры по повышению антикоррупционной политики в Украине.

Ключевые слова: оппортунистическое поведение, коррупция, перераспределение собственности.

Branovytskiy V.V.

MORAL RISKS OF POWER AS A FUNDAMENTAL FACTOR IN THE REDISTRIBUTION OF PROPERTY

The defining feature of the present stage of economic development is by developed informal institutions that have a fundamental impact on the transformation of the transformation and national levels, causing the need to rethink the theory and practice of management, the development of effective policy aimed at the harmonious integration of Ukraine into a new world economic environment.

Therefore, coverage of moral risks and socio-economic impact is of great theoretical and practical significance in the context of improving the efficiency of economic policies and competitiveness of the national economy under conditions of macroeconomic instability amplification system.

Based on in-depth study and critical thinking wide range of domestic and foreign scientific theory can come to the conclusion that the main stages and causes the formation of deviant behavior in Ukraine and its socio-economic consequences associated with the primary accumulation of capital and the undertakings to conform mechanisms of redistribution of property.

The article deals with the opportunistic behavior of public authorities, the factors that affect corruption; examined the effects of socio-economic life of the country, conclusions and recommendations.

The influence of deviant behavior in socio-economic status in the society, the country and the redistribution of property. Of scientific and epistemological history of the issue. Conclusions, recommendations counteract and prevent opportunistic behavior of government bodies. Prospects regulation of corruption. Changes in the system of social and economic relations in Ukraine, accompanied institutionalization of the economy.

The author has highlighted the negative effects of the loss of confidence in the government and the growth of social and economic stress for the existence of the state. The author has identified measures to improve anti-corruption policy in Ukraine.

Key words: opportunistic behavior, corruption and redistribution of property.

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Опортуністична поведінка представників державної влади підриває довіру до самих інституцій та суттєво зменшує темпи економічного розвитку. Являє собою серйозну загрозу функціонуванню публічної влади на основі верховенства закону та недопущенню правового нігілізму, підвищує соціальне напруження в суспільстві.

Опортуністична поведінка породила в Україні олігархічну економіку, яка за своєю суттю є тупиковою формою розвитку, створює умови для подальшої люмпенізації суспільства. Продовжує створювати передумови для безперервної боротьби за власність.

Відтак висвітлення моральних ризиків та соціально-економічних наслідків має важливе теоретичне та практичне значення в контексті підвищення ефективності економічної політики та конкурентоспроможності національної економіки за умов посилення нестійкості макроекономічної системи.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. Даній проблемі присвячені праці українських науковців, таких як В. Базилевича, О. Беляєва, В. Бордюка, З. Варналія, С. Коваленка, Т. Ковальчука, В. Мандибури, І. Мазур. До числа невирішених питань, які мають важливе теоретичне й практичне значення, слід зарахувати питання вдосконалення соціально-економічної політики щодо антикорупційної діяльності в країні та створення відповідного інституційного середовища.

Цілі статті. Метою статті є дослідити вплив опортуністичної поведінки службових осіб органів державної влади на соціально-економічну політику та перерозподіл власності.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Опортуністична поведінка службових осіб в органах державної влади та її наслідки стали нормою як в політиці, економіці, так і в загальному суспільному житті. Вона стала системним явищем, що в повній мірі виступає загрозою національній безпеці країни.

Під терміном опортунізм (франц. opportunism – пристосовництво від лат. opportunus – зручний, вигідний, слухний) досить часто розуміють поведінку, метою якої є отримання вигоди, нечесним шляхом [1, с. 482]. Даної позиції дотримуються і П. Мілгром та Дж. Робертс, які вважають, що опортуністична поведінка – це "егоїстична поведінка, що не стримується міркуваннями морального порядку" [2, с. 379]. В. Тамбовцев вважає, що під опортунізмом слід розуміти використання чужих ресурсів у своїх приватних цілях [3, с. 64].

Під опортунізмом в новій інституційній економіці розуміють саме «наслідування своїм інтересам, у тому числі обманним шляхом, включаючи сюди такі явні форми обману, як брехня, крадіжка, шахрайство, але навряд чи обмежуючись ними» [4].

Слід відмітити думку основоположника нового інституціоналізму Д. Норта, який вважав, що поведінка людини набагато складніша, ніж те, що описують економісти у своїх моделях, які спираються на функцію індивідуальної корисності [5, с. 37].

Відповідно до національного законодавства України посадовими особами, органів державної влади вважаються керівники та заступники керівників державних органів та їх апарату, а також інші державні службовці, на яких нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій [6]. Визначення поняття «службова особа» міститься у примітці 1 до статті 364 Кримінального кодексу України [7], а саме це:

- особа, яка постійно або тимчасово здійснює функції представника влади;
- особа, яка обіймає постійно чи тимчасово на підприємствах, у закладах, установах чи в організаціях (залежно від форми власності) посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків;
- особа, яка виконує зазначені обов'язки за спеціальним дорученням.

Траливі норми поведінки представників органів державної влади в Україні зумовлюють значну величину витрат ринкових трансакцій під тиском таких явищ, як корупція, рейдерство та інше. Отже, в цьому контексті слід погодитися з точкою зору М. Олінкової про «витрати опортуністичної поведінки - це витрати, пов'язані з труднощами контролю поведінки сторін контракту. Вони складаються з витрат від опортуністичної поведінки і витрат на її запобігання» [8, с. 93].

Найпоширеніша форма прояву опортуністичної поведінки – це корупція та задоволення/досягнення власної вигоди чи інтересів. Згідно чинного законодавства корупція трактується, як використання особою наданих їй службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди такій особі або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей [9]. Корупція - це конвертація влади в особисту вигоду.

Владні інституції вважають, що існуючу проблему важко вирішити, а можливі рішення будуть вкрай непопулярні в випадку їх реалізації в владній системі, так як можуть стосуватися кожного з її представників. Тому політика запобігання та протидії несе лише поверховий характер дії.

Таблиця 1

Результати діяльності спеціально уповноважених суб'єктів
у сфері протидії корупції

Направлено до суду адміністративних протоколів про порушення вимог Закону України "Про засади запобігання і протидії корупції" за 2012 рік			Кількість корупційних злочинів, кримінальні справи за якими направлено до суду за 2012 рік	
Орган	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток
ДПС	92	4	42	2
СБУ	764	31	405	15
ВСП ЗСУ*	50	2		
МВС	616	25	1713	62
Прокуратура	916	38	578	21
			(у відсотковому співвідношенні за суб'єктами виявлення злочину)	

Джерело: складено автором [10].

*Військова служба правопорядку Збройних Сил України

З перших днів Незалежності, на міжнародних теренах, Україну сприймають як країну з надзвичайно високим рівнем корупції. У світовій практиці для оцінювання рівня корупції в країні розраховують індекс сприйняття корупції. Індекс сприйняття корупції зосереджує увагу на корупції в державному секторі публічної влади і означає її як зловживання службовим становищем для особистої вигоди [11]. Даний індекс досліджує міжнародна некомерційна громадська організація «Transparency International». У 2013 році рейтинг України за рівнем корумпованості за даними Transparency International посіла 144-те місце з 175-ти країн поряд із Гвінеєю, Нігерією, Іраном, Камеруном, Киргизстаном [11].

Високий рівень корупції свідчить про брак соціально-політичних зусиль владної системи, включаючи представників силових структур в Україні, у формуванні спільної, єдиної державної політики щодо протидії та запобігання корупції. Що свідчить, про критично низький моральний та правовий імунітет органів державної влади. Індекс сприйняття корупції дає уявлення про поточний стан рівня корупції в різних країнах та впливає на формування конкурентоспроможної національної економіки.

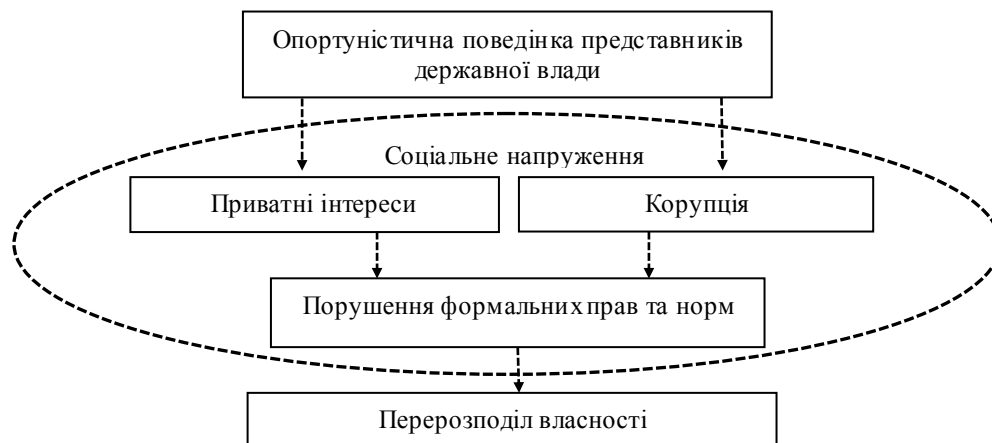
Особливо негативно впливає девіантна поведінка представників державної влади на формування інвестиційної політики країни та залучення міжнародних інвестицій, так як страх втрати власності, можливого перерозподілу чи значних транзакційних витрат у міжнародних інвесторів занадто високий: «...опортуністична поведінка у формі вимагання повністю руйнує стимули до інвестування» [8, с.252].

В таких умовах відбувається зміна ролі держави, яка націлена не на захист закону і недопущення опортунізму серед представників влади, а стала на захист збереження капіталу, перерозподілу власності і сприяння його накоплення в обмеженій кількості

людей та правлячої еліти. Представниками влади був обраний шлях невтручання в сам механізм перерозподілу, незважаючи на методи привласнення майна.

На основі поглибленого вивчення та критичного осмислення широкого спектру вітчизняних та зарубіжних науково-теоретичних можна дійти до висновків, що основні етапи та причини формування девіантної поведінки в Україні та її соціально-економічних наслідків пов'язані з первинним нагромадженням капіталу та конформізму суб'єктів господарювання до механізмів перерозподілу власності.

Водночас І. Мазур вважає, що саме правова незахищеність створює умови для опортуністичної поведінки, а корупція розглядається як один з методів вирішення питань господарюючими суб'єктами. Проблема корупції в Україні стоїть надзвичайно гостро, суттєво впливаючи на подальшу долю держави та її розвиток [12, с. 48].

Джерело: складено автором

Рис 1. Вплив моральних ризиків представників державної влади на перерозподіл власності

Аналіз засвідчує, що даний хід речей сприяє процвітанню тіньової економіки та її криміналізації в питаннях власності. Опортуністична і корумпована поведінка службових осіб в державних органах влади характерна для всіх, незалежно від рівня та рангу. Дана соціальна поведінка з усіма її негативними наслідками зумовлена орієнтацією людей на готовність до протиправних дій, антиморальним діям в задоволенні та досягненні приватних інтересів. Не випадково відомий англійський філософ-матеріаліст Т.Гоббс називав особистий інтерес людей наймогутнішою та руйнівною пристрастю людини [13].

На думку І. Губаревої та В. Доровського, саме «в умовах кризи спостерігається збільшення розмірів тіньової економіки, що загрожує економічній безпеці країни. Сьогодні тіньова економіка присутня практично в усіх видах економічної діяльності. Однією зі складових тіньової економіки є корупція, яка загрожує не лише демократичному розвитку держави, а й фінансовій та економічній безпеці країни» [14, с. 14].

З точки зору забезпечення національної безпеки, корупція, як масове явище, становить реальну проблему для всієї країни, прямо впливаючи на її внутрішньополітичні процеси та зовнішні відносини, створюючи передумови для соціального вибуху з непередбачуваними наслідками [12, с. 48].

Небезпека полягає в тому, що ріст незахищеного населення, проявів значної соціальної несправедливості може привести до утворення нових фундаментальних ідеологій, які можуть нести деструктивний вплив на економічну політику та давати підґрунтя для появи популістичних політичних компаній. Фундаментальні ідеології можуть стати утопічними та звестися до радикалізму.

В розвинутих країнах, таких як США, Німеччина, Канада та інших не витримати випробування в розриві доходів можуть як раз не малозабезпечена частина суспільства,

незалежно від того чи мають вони роботу чи є безробітними. Навпаки, в першу чергу, може постраждати середній клас, який відчує тиск податкового навантаження та стикатиметься з погіршенням рівня життя.

Саме руйнування середнього класу в Німеччині після 1918 року створило сприятливе середовище для політичного екстремізму. Ріст потреб молодого покоління в країнах, що розвиваються робить протилежний вплив від очікуваного, але несе однаково вибухонебезпечний тиск на органи державної влади та уряд, що веде до протистояння. Протистояння є одною з форм розвитку, але оцінити наслідки таких змін можливо лише з часом.

Збільшення соціальної категорії люмпенів в суспільстві може перетворити їх в неконтрольовану силу, яка здатна на будь які руйнівні дії, що може призвести до демонтажу влади на місцях.

При проявах девіантної поведінки в органах державної влади неможливо підтримувати, укріплювати соціальні зв'язки представників цього класу.

Важливе призначення економіко-соціальної політики полягає в тому, щоб створити і підтримувати позитивний соціальний клімат в суспільстві. Інтегральний характер останнього дозволяє забезпечити стабільність прав власності і визначити якісний характер суспільних відносин. Атмосфера в суспільстві може бути індикатором стабільності державного устрою.

Соціально-економічна політика може бути в двох станах соціального клімату. Перше, це сприятливий соціальний клімат, що дозволяє ефективно та збалансовано розвивати економічну, політичну та інші сфери життя. Такий стан в суспільстві притаманний розвинутим країнам.

Другий стан, це несприятливий соціальний клімат, характерною ознакою якої є соціальне напруження з конфліктом інтересів суспільства та представників державної влади. Головною причиною цього можна назвати опортуністичну поведінку. Якщо вирішення соціальних протиріч в суспільстві триває довгий період часу, то це може призвести до небезпечного загострення політико-соціальних проблем. Проблеми в такій ситуації, в своїх вузькогрупових інтересах, намагаються використати політичні банкрути, лідери ідеалісти, а також злочинні угруповання. Все це може призвести до масового вторинного перерозподілу власності, так як більшість населення, яке можна віднести до незахищених, люмпенів будуть вимагати відновлення соціальної справедливості сьогодні.

Масштаби та наслідки втрат від вторинного перерозподілу власності важко оцінити чи підрахувати, але з впевненістю можна стверджувати, що фактором розвитку даного явища виступила корумпована приватизація суспільного майна, тобто перерозподіл власності, який був абсолютно неконтрольований та некерований.

Тривале існування в суспільстві високого рівня недовіри до органів державної влади та соціальної напруженості є досить небезпечним явищем, так як може привести до розпаду суспільства, зміни державного ладу, сепаратистських настроїв в суспільстві та як крайня межа громадянська війна.

Заслужовує на увагу думка М. Олінцової, яка зауважує, що «люди схильні поводитися опортуністично, тобто переслідують власну вигоду, використовуючи для її досягнення всі доступні їм засоби в тому числі брехню і відопоміство» [8 с. 93]. Саме тому можливо лише протидіяти та запобігати опортуністичним проявам в органах державної влади, тому що в повній мірі - це явище знищити не можливо, що передбачає боротьба.

Задля вдосконалення організації роботи щодо запобігання протидії проявам корупції в органах державної влади нестатньої реалізації в повній мірі Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції». Національної антикорупційної стратегії на 2011-2015 роки та виконання Державної програми щодо запобігання і протидії корупції на 2011-2015 роки. Необхідно створити принципово нові формальні правила гри, вживати системні та послідовні заходи, узгодити систему антикорупційного законодавства з міжнародними стандартами.

Нейтралізацію девіантної поведінки можна здійснити на першому рівні попереджувальними діями, а саме необхідно передбачити відповідні статті та більшу міру покарання в Кодексі України про адміністративні правопорушення.

Опортуністична поведінка представників органів державної влади може бути обмежена не тільки під тиском формальних інституцій. Одними з

таких неформальних інституцій що можуть запобігти корупції: норми етичної та моральної поведінки - задля досягнення якісних перетворень в суспільстві.

Аналіз літератури з досліджуваної проблематики свідчить, що «причини девіантної поведінки в межах чинного законодавства економічними суб'єктами з точки зору соціології закладені в самому суспільстві тобто в його неідеальності, тому й боротьба з порушеннями полягає в перетворенні суспільства» [12, с. 43].

Неформальні інституції потрібно просувати інформаційно-пропагандою. Вони в багатьох випадках значно ефективніше сприяють зменшенню транзакційних витрат, ніж формальні норми права.

Основні етичні вимоги що пропонуються державним службовцям є наступні:

- дотримувати принципів державної служби;
- чесно служити і бути вірним державі;
- дотримувати вищих моральних принципів;
- ставити державні інтереси вище за індивідуальні цілі і завдання політичних партій інших громадських організацій;
- постійно боротися з корупцією в органах державної влади;
- ніколи не приймати для себе і для членів своєї родини ніяких благ і переваг, використовуючи при цьому свої службові повноваження;
- не використовувати в корисливих цілях службове становище;
- не використовувати ніяку інформацію отриману конфіденційно під час виконання своїх посадових обов'язків, як засіб одержання особистої вигоди;
- не допускати в діяльності елементів дискримінації у відносинах з товаришами по службі, громадянами;
- у спілкуванні з громадянами як під час виконання своїх повноважень, так і в позаслужбових відносинах дотримувати загальноприйнятих правил поведінки [14, с. 284].

На думку сучасних українських дослідників, «загальною причиною появи корупції може бути неефективність інституційних рамок суспільства. Це можуть бути неефективність як формальних і неформальних норм, так і механізм їх дотримання, а також загальна неефективність інституційної матриці - її відповідність культурі та ідеології суспільства» [15, с. 17].

Отже, формування ефективної державної політики та відповідного інституційного середовища може запобігти негативному розвитку подій в середині країни. Нормалізувати економіко-політичну ситуацію і об'єднати здорову частину суспільства. Для цього потрібно, щоб владні інституції виявили глибинні причини соціального напруження, визначили методи і засоби подолання.

Висновки. Вкрай важливим сьогодні є завдання зосередитися всім гілкам влади, а саме законодавчій, судовій, виконавчій на негайному створенні антикорупційної інфраструктури України

Необхідно створити інституції, які відповідали б за вироблення антикорупційної політики в державі, а також спеціалізований орган із виявлення та розслідування корупційних злочинів. У тому числі щодо контролю за прозорістю доходів та витрат службових осіб, політиків та їх родин.

Розробка відповідної законодавчої бази та організації роботи антикорупційних інституцій унеможливить порушення прав власності. Ефективна протидія опортунізму зменшує транзакційні витрати, а отже підвищує ефективність всієї економічної, соціальної політичної системи. Інституції, що сприяють цьому, будуть розвиватися і закріплюватися в суспільстві.

Сьогодні говорити про новий перерозподіл власності є не актуально, тому що було порушена сформована діалектика власності в Україні. Відповідні державні інституції повинні зробити лише ревізію, перегляд, переоцінку підсумків приватизації в Україні вже з наступним перерозподілом власності, що допоможе в подальшому запобігти впливу корупції на механізми перерозподілу.

Перерозподіл власності не може бути справедливим за своєю суттю, але він не повинен базуватися на корупції та безкарності.

Потрібно розпочати роботу над вирішенням дилеми соціальної справедливості та економічного зростання. Направити соціальну-економічну політику на зменшення доходів багатих та збільшення доходів бідної частини населення заради збалансування

економіки та національної безпеки. Громадські інституції повинні мати можливість контролювати та висвітлювати діяльність представників влади.

Представники органів державної влади повинні стояти на захисті інтересів добросовісних суб'єктів господарювання та захищати принцип недоторканості приватної власності, а не ставати фактором її перерозподілу.

Уряд країни повинен розробити ефективну економічну політику та внести законодавчі зміни, які стосуються всіх аспектів згустку проблем пов'язаних з корупцією в країні та проявів використання службового становища для власної вигоди.

Протидія дивіантній поведінці та моральним ризикам представників державної влади в інтересах суспільства можливо лише створенням високої межі публічності їх дій, доходів, прийняття антикорупційних актів, а також наданням високого рівня заробітної плати та соціальних гарантій держслужбовцям.

Ефективна протидія опортуністичній поведінці та її наслідкам, таким як корупція, порушення прав та законів, можлива лише при використанні широкого комплексу економічних, політичних, соціальних, правових норм.

Для країни, яка ставить ціль інтегруватися в глобальну економіку, як і розвинутих країнам, необхідне економічне зростання за для підтримання політичної і соціальної стабільності, що не можливо досягнути без протидії дивіантній поведінці представників органів державної влади.

Список використаних джерел:

1. Словник інімованих слів / За ред. члена-кореспондента АН УРСР О.С. Мельничука – К.: Головна редакція "Українська радянська енциклопедія" 1977 – 776 с.
2. Миллтом П. Робертс Лж. Экономика организация и менеджмент: В 2-х т./ Пер с англ. Под редакцией И.И. Елисеовой В Л Тамбовцева Спб.: Экономическая школа 2001 Т. 2 – 422 с – ISBN 5-900428-45-1.
3. Тамбовцев В.П. Теория государственного регулирования экономики: Учеб. пособие – М.: Инфра-М, 2009. – 158 с. (Учебники экономического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова) – ISBN 978-5-16-002045-7.
4. Вільямсон О. Поведінкові передумови сучасного економічного аналізу // THESIS. Т.1. Вип.3. 1993. С.43
5. Норт Д. Институти и институциональные изменения и функционирование экономики – М.: 1990 – С. 37
6. ЗВ «Про державну службу» [Електронний ресурс] від 26.11.2013 // Верховна Рада України // Законодавство України: [офіційний веб-портал Верховної Ради України]. // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3723-17>
7. Кримінального кодексу України [Електронний ресурс] від 28.02.2014 // Верховна Рада України // Законодавство України: [офіційний веб-портал Верховної Ради України]. // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/nae11>
8. Олишова М.И. Институциональная экономика: учебное пособие для студ. вузов, обуч. по напр. подготовки "Экономика" / М.И. Олишова: ГУ ВПГЭ — 3-е изд. — М.: ГУ ВПГЭ, 2009 — 398с. — ISBN 978-5-7598-0712-4
9. ЗВ «Про засади запобігання та протидії корупції» [Електронний ресурс] від 01.01.2014 // Верховна Рада України // Законодавство України: [офіційний веб-портал Верховної Ради України]. // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3206-17>
10. Звіт про результати проведення заходів щодо запобігання і протидії корупції у 2012 році [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/file/25706>
11. Transparency international [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.transparency.org/research/cpi/overview>
12. Мазур І.І. Мотивація суб'єктів тіньової економічної діяльності // Економічна теорія 2006 - № 4 - С. 40-54
13. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Соч.: В 2-х т. – М. – 1991 – Т. 2
14. Губарева И. О. Лоповской В. А. Противодействию коррупции в системе обеспечения экономической безопасности Украины // Проблемы экономики 2010 - №1 - (с. 14 - 18)
14. Оболенський О. Ю. Державна служба: Навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2003. — 344 с. ISBN 966-574-476-3
15. Мазур І.І. Інституціоналізація тіньової економіки // Вісник КНУ ім.Т.Шевченка, серія "Економіка" ВПЦ "Київський університет". – 2005. – № 86. – С.14–18.

Рецензент Беляєва О.О.